

6. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга// Кур'єр Кривбасу. – 2000. – №123.
7. Мазепа І.П. Україна й бурі революції 1917 – 1921. – Д.: Січ, 2001. – 414 с.
8. Никольников Г.Н. Брестский мир и Украина. – К., 1981.
9. Сарбей В. Хто він – Ілько Борщак? Історичний календар, 1999 (Видатні історики). – К., 1998.
10. Сергійчук В.І. В чиїх руках архів Борщака// Комсомольське знам'я. – 1988. – 16 грудня.
11. Сергійчук В.І. Українська соборність: відродження Українства в 1917 – 1920 роках. – К.: Укр. вид. спілка, 1999. – 412 с.
12. Солдатенко В.Ф. Українська революція історичний нарис. – К.: Либідь, 1999 – 973 с.
13. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918 – 1920рр.) – К.: Наукова думка, 1999. – С. 63 – 165.
14. Шкварець В.П. Ілько Борщак з Миколаївщини – визначний історик і публіцист, патріот України, – повертається до земляків, на Батьківщину // Вересень. – 1997. – № 1.
15. Шкварець В.П. Ілля Львович Борщак// Міжнародна наукова конференція „Знаки питання в історії України”. 31 жовтня – 2 листопада 2002 р. – Ніжин. 2002.
16. Шкварець В.П. Ілля Львович Борщак // V Всеукраїнська наукова конференція „Наукові дослідження з усіх сфер і галузей України в контексті історичних проблем” Березень – квітень 2002 р. – Миколаїв, 2002.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мельников Євген Олегович – аспірант кафедри історії України МДУ ім. В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: дослідження визначних постатей України.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ Й СУТІ ФЕДЕРАЛІЗМУ В ІСТОРІЇ

Дмитро МОРОЗОВ (м. Кіровоград)

У статті розглядаються теоретико-методологічні аспекти поняття федералізм в історії. Стверджується думка, що федералізм як історико-політична теорія вважається формою суспільної організації, яка здатна поєднувати національну й регіональну ідентичність.

Ключові слова: федералізм, федерація, суверенітет, суб'єкт федерації.

Theoretical and methodological aspects of the notion of federalism in history are regarded in the article. Theoretical and methodological aspects of the notion of federalism in history are regarded in the article. It is confirmed that federalism as historical and political theory is regarded as a form of social organization that is able to combine national and regional peculiarities.

Key words: federalism, federation, sovereignty, subject of federation.

Федералістичні ідеї, що ставили за мету встановлення федеративного державного ладу, у своєму історичному розвитку пройшли кілька стадій. Перша з них зародилася ще в період середньовіччя, коли в протидію з центризмом абсолютизму формувалися принципи феодалного

індивідуалізму. Друга стадія відраховує свою історію з Нового часу, коли ідеї федералізму під впливом революцій у Нідерландах й Англії набувають у теорії “природного права” (Г. Гроцій, Й. Альтузіус та ін.) все більш зростаючу роль, як один з факторів можливого розв’язання міжетнічних проблем на політичній основі [1, с. 147].

Однак раціоналістичне обґрунтування ідеї федералізму та її поступове втілення в практику державного будівництва виявили себе лише в XVIII столітті, коли в результаті складних економічних і соціальних процесів у Європі і Північній Америці розпочинається процес формування “модерних націй” та виникає практична потреба в системі територіального державного устрою.

У XIX столітті, котре кваліфікується як “ера націоналізму”, постійні військові конфлікти через примусовий перерозподіл етнотериторіальних кордонів спонукали політичних теоретиків і практиків різних країн шукати нові рішення у сфері як внутрішнього, так і міждержавного ладу. У поєднанні ці факти привели до появи значного масиву наукової літератури з проблеми федералізму. Особливо це стало характерним з другої половини XIX століття, яке, на думку П. Ж. Прудона, одного з найяскравіших теоретиків проблеми свого часу, мало відкрити “світову еру федералізму”, оскільки “ведучи мову про народи, нічого ліпшого за федералізм ми сказати не можемо” [2, с. 3–4].

Починаючи від П. Ж. Прудона, Й. К. Блюнґлі, у XIX столітті й до сучасності в європейській історико-політичній думці було розроблено більше двадцяти найрізноманітніших теорій федералізму [3, с. 4–11]. У більшості випадків, що ускладнює розуміння їх змісту, поняття “федерація” і “федералізм” не розмежовуються, уживаючись як синоніми. У силу цієї специфіки зміст цих категорій набуває в літературі дещо аморфного характеру, оскільки вони досить етимологічно зближені.

При визначенні терміну “федерація” в історичному процесі дослідники, як правило, використовують два методологічних підходи, перший з яких полягає у виробленні власних дефініцій федерації, а другий – в аналізі специфічних рис та ознак цього явища. Перший шлях, пов’язаний з визначенням дефініції “федерація”, не завжди, на наш погляд, є продуктивним, оскільки при такому методологічному підході занадто зростає роль суто емпіричного фактору, а при другому шляху з’являється надмірний суб’єктивізм при виділенні домінантних та другорядних критеріїв. Окрім того, варто постійно враховувати розмаїття федеративних систем у минулому, що перетворює проблему дослідження в “предмет, що зникає”. Але існують і позитивні моменти цього методологічного напрацювання, оскільки саме він створює найбільш цілісне уявлення про федерацію. Незважаючи на відсутність загальноприйнятого визначення (їх

дослідники нараховують більше, ніж 250), у науковій літературі вони зводяться до наступних положень.

По-перше, федерація, за її характером, в історії розуміється як союз (єдина держава), що складається з кількох державних утворень, поєднаних центральною владою для кращого розв'язання спільних для усіх її членів завдань. “Федерація, – констатує О. Яценко, апологет такого підходу, – один з видів державного об'єднання з метою утворення складної союзної держави для кращого єднання сил при вирішенні загальнонаціональних і місцевих завдань” [4, с. 4].

По-друге, акцент робиться на походженні владних повноважень. На думку Г. Еллінека, “федерація, чи союзна держава, є утворення із кількох суверенних держав, державна влада якої виходить від її осібних членів, пов'язаних в одну державну єдність [5, с. 568]. Згідного з другим варіантом, федерація передбачає створення єдиної центральної влади, у межах якої її суб'єкти отримують право, з одного боку, на самоуправління, а з іншого – на співучасть у загальному конституційному управлінні. Повноваження центрального уряду делегуються при цьому населенням усіх складаючих особу федерації політичних одиниць” [6, с. 107].

Третій варіант осмислення категорії “федерація” збудований на ідеї реалізації принципу демократії. Розвиваючи це положення, П. Ж. Прудон досить чітко вказував на тісне поєднання в історії федералізму й демократії, оскільки при відсутності політичних прав як осібних громадян, так і певної соціальної чи етнічної спільноти, такий варіант державно-територіального устрою втрачає будь-які переваги. “Федерація як устрій політичної системи держави, – стверджує французький теоретик, – повною мірою виявляє себе там, де воля народу знаходить своє найповніше вираження й де інтереси держави збігаються з інтересами її громадян” [2, с. 37].

Нарешті, існує й четвертий підхід до визначення змісту федерації в історії, який стверджує думку, що її домінантою не обов'язково має бути полідержавне об'єднання, а історично обумовлене специфікою історичного процесу монодержавне утворення, яке, поступово розвиваючись, переходить на шлях федералізації. Виникнувши не в результаті об'єднання, а існуючи досить тривалий проміжок часу в історії, держава розпочинає продукувати принципи федералізму.

На наш погляд, найбільш продуктивним підходом до визначення поняття “федерація” як історико-політичного феномена є аналіз її специфічних рис та ознак. Саме за його допомогою можна виявити наявність атрибутів федеративної системи в минулому житті народів та зрозуміти ті базові принципи, на яких історики моделювали свої концепції історичного федералізму. Такий методологічний підхід хоч і вступає в протиріччя з прагненням ідентифікувати федералізм за допомогою чітко визначених критеріїв, але враховує розмаїття інтересів не лише етнічних

груп, але й соціальних прошарків, стверджує думку, що це явище не має статичного характеру, а носить динаміку й багатомірність у своєму історичному розвитку. Такий методологічний підхід ґрунтується на законах діалектики, що вимагає враховувати особливості політико-правових, ідеологічних, соціально-економічних і культурних цінностей тих періодів історичного життя, у яких склалися федералістичні теорії.

Поняття “федералізм” значно ширше й складніше, ніж поняття “федерація”, оскільки містить у собі не лише структуру, форму територіального устрою держави, але й принципи політичної організації, які уможливили об’єднати незалежні держави під керівництвом центральної влади, залишивши при цьому певну частку суверенних прав. Теоретичні основи цього напрямку, який отримав в історичній літературі означення “федералізм американського типу”, були розроблені О. Гамільтоном, Д. Медісоном і Дж. Джеєм наприкінці XVIII століття у низці статей на сторінках часопису “Федераліст” і стали головними критеріями ліберально-демократичного методологічного підходу до осмислення проблеми. У цьому варіанті зміст федералізму розкривається через його історичний генезис як продукт індивідуалізації і раціоналізації суспільного життя в епоху Нового часу. “Самоуправління особистості, – констатує Д. Медісон, – що визволилася з утисків традиційного суспільства, її здатність діяти за власною волею, становлять істинну сутність федералізму” [7, с. 137]. Саме індивід, що прагне до волі, виступає в цій теорії головним творцем федералізму на первинному історичному рівні. З посиленням індивідуальної свободи з’являється можливість скласти не один, а кілька автономних сегментів, не послабивши при цьому державний суверенітет.

Таке трактування природи федералізму було закладене ще в концепції Йоханеса Альтузіуса (1562 – 1638), родоначальника теорії федералізму. Саме він розробив теорію народного суверенітету, де федерація утверджувалась у результаті ієрархічного піднесення одного союзу над іншими подібними, але меншими за розмірами, починаючи від сім’ї і закінчуючи державою. Цей теоретичний підхід передбачає розглядати федералізм в історії як форму державності, в основі якої лежать наступні принципи: формування геополітичного простору держави як єдиного цілого із території осібних суб’єктів; далі територіальні суб’єкти визначаються на основі наявності обмеженого суверенітету, елементів союзної конституції, існування єдиного федеративного громадянства.

Методологічна варіативність розв’язання проблеми привела до появи інструменталістського тлумачення фактора федералізму в історії. Його зміст полягає в тому, що він інтерпретується як симбіоз методів, котрі характеризують певний політичний режим [8, с. 271]. Такий підхід досить наближений до цивілізаційного виміру в історичних дослідженнях, оскільки розглядає всю динаміку поступу в розвитку політичних систем, починаючи

від протофедералістичних утворень античного світу до асоціацій федералістського напрямку середньовіччя, що поступилися в історії місцем “якобінській державі” [9, с. 169–170.].

У науковій літературі, наближеній до сучасності, як методологічний інструментарій досить часто декларується також і нормативно-вартісний підхід до означення змісту федералізму як теорії. При такому варіативному підході федералізм вважається єдиною формою суспільної організації, яка здатна гармонійно поєднувати національну й регіональну ідентичність. Таким чином, у рамках цього методологічного підходу федералізм розглядається як оцінююче поняття, покликане для позначення його суспільної вартості. Розглядаючи цей методологічний контекст, Д. Елайзар указує на дуалістичну інтерпретацію природи федералізму в історії. У вузькому розумінні він зазначає взаємостосунки між різними політично-територіальними об’єднаннями, а в більш широкому – акцентує увагу на ролі самоуправління та елементі децентралізації. Якщо влада розділена між центром та складовими частинами згори без згоди низових складників федерації, то в такому разі, які не були б права в територій, держава не може сприйматися за своєю природою в історії федеративною [6, с. 106].

Система організації в історичному минулому, що побудована на федеративних принципах, має містити в собі елементи суспільної домовленості, складені вільними громадянами та співтовариствами, котрі об’єдналися для досягнення певної мети й захисту спільних інтересів при збереженні водночас своєї цілісності. У цілому цей методологічний підхід до означення параметрів федералізму в історії більш пов’язаний з політичним принципом, який допускає певний компроміс прийняття рішень при розв’язанні питань політично важливих для держави.

Таким чином, огляд можливих методологічних підходів до окреслення категорії демонструє складність і багатоплановість федералізму та розмаїття інтерпретації його змісту. Загальним в усіх визначеннях є положення, що федералізм як історико-політична теорія ґрунтується на принципах поліцентризму. Останній передбачає наявність множинності автономних одиниць, формально незалежних одна від іншої.

На наш погляд, якщо з усіх вищевикладених методологічних підходів для ідентифікації категорії федералізму виділити найбільш характерні риси, то можливе моделювання (в дусі М. Вебера) ідеального, концептуально-теоретичного типу, який містить наступні елементи:

1). Договірність і добровільну основу утворення кількох суб’єктами держави в історії.

2). Розподіл повноважень між центральною владою та федеративними одиницями.

3). Наявність між народами всієї держави й народами регіонів двосторонньої домовленості, яка не може бути видозмінена в односторонньому порядку.

4). Плюралізм і демократизм в прийнятті рішень та взаємозв'язках між суб'єктами федерації та громадянами.

5). Спільне розв'язання внутрішніх проблем та захист від зовнішньої небезпеки.

Головними компонентами федералізму в історії в цьому разі виступають автономія, принцип участі, самоуправління регіонів, симетрія статусу. “Федералізм, – констатує Ж.Л. Шабо, – це рух до централізації і водночас результат дезінтеграційних процесів в історичному розвитку державних утворень” [10, с. 159–165].

Підбиваючи підсумок аналізу федералізму як історико-політичного феномену, можна з певністю констатувати, що при наявності різних методологічних підходів до визначення й прагненні виокремити та розмежувати поняття “федерація” і “федералізм” у науковій літературі, за своєю природою вони дуже близькі один до одного, що дає підставу інтерпретувати їх як єдину реальність.

Для розуміння характеру постановки теорії федералізму в історико-політичній думці XIX століття в методологічному контексті важливим видається розгляд головних напрямків та доктрин федералізму. У цьому разі, при наявності значної їхньої кількості (понад 250), цілком логічним видається процедура класифікації, яка дала змогу виділити кілька принципових течій у розробці доктрини. Першу групу серед них становить функціональна теорія федералізму, суть якої полягає в пошуку оптимального теоретичного наповнення змісту поняття. Ця теорія, що набула особливої популярності в Північній Америці, на наш погляд, має головний “недолік” – декларовані принципи федералізму в історії США (Д. Бенкрофт та ін.) з таким же успіхом можуть бути використані і при аналізі теорій унітаризму.

Одним з небагатьох винятків стосовно цього виступає лише доктрина дуалістичного федералізму (подвійного суверенітету) в історії, основи якої були розроблені американським ученим Е. Кордином. У ній зроблено акцент на поєднання двох націй (наприклад, англоканадців і франкоканадців), формою якого в стадії історичного розвитку виступає принцип етнічної діархії (двовладдя). Суть теорії дуалістичного федералізму становить ідея поділу влади у федеративній державі таким чином, щоб були наявні елементи подвійного суверенітету у федерації: суверенітет федеративного утворення і суверенітет його членів. Таким чином, ця доктрина історичного федералізму розглядає як оптимальну форму політичної взаємодії в межах державного утворення договірні взаємини. Вона визнає наявність мети, задля досягнення якої учасники

домовленості готові обмежити свій суверенітет. В історії існування подібної версії федеративних взаємин передбачає поділ влади таким чином, щоб система управління двох рівноправних суб'єктів мала самостійний статус і була обумовлена в конституції.

Варто зазначити, що модель, зорієнтована на чітку фіксацію поділу владних повноважень між федерацією й суб'єктами, існувала переважно в теоретичних розробках і не мала відповідної системної структури в історичних реаліях. Тому переважна більшість європейських істориків, які зверталися до аналізу цієї проблеми в контексті політичних подій (О. Т'єррі, Д. Бенкрофт, Д. Мотлі та ін.), вели мову про наявність лише певних компонентів подібного устрою в минулому (кооперативний федералізм, федералізм співпраці та ін.).

Значно більшу популярність, як альтернатива доктрині дуалістичного федералізму, в історичній літературі розроблялась теорія централізованого федералізму. Її основою була теза, згідно з якою мета федерації полягала в економічних і політичних умовах розвитку тогочасного суспільства, а правові повноваження суб'єктів федерації мали допоміжні функції. У сучасній західноєвропейській історіографії така форма федералізму в історії розглядається як “федералізм трьох площин”, коли до союзу в межах певної держави, об'єднання земель добавляється третя площина – спільність економічної політики (протекціонізм, меркантилізм і т.д.). “Федеративна держава в історії, – стверджує П. Пернталер, – це не лише розмежування компетенції і повноважень між загальнофедеральними центрами і суб'єктами федерації, але й кооперування та інтеграція при веденні загальнодержавних економічних чи соціальних програм” [11, с. 123].

При аналізі історичних подій у науковій літературі з проблеми досить часто звучить оцінка федералізму з позицій правової природи й статусу суб'єктів, тому вживаються категорії “симетричний” і “асиметричний” федералізм. Зазвичай, під “симетричним” федералізмом розуміють державне утворення, що збудоване з однорідних за природою і статусом суб'єктів. “Асиметричний” федералізм містить у собі асоційовані вільно приєднані території. Наявність різнопланового методологічного підходу до їхнього визначення свідчить про розмаїття самих моделей федералізму в історії.

Взагалі аналіз літератури з методологічних проблем постановки теорії федералізму в історії засвідчує думку, про те, що територіальний принцип федеративних утворень виступає як найбільш переважаюча форма об'єднання. Домінування національного фактора розглядається в контексті послаблення державної єдності. Національне єднання закладене в межах договірної федерації, яке хоч гарантується конституцією федеративної держави, не завжди отримує позитивні оцінки.

Таким чином, здійснений у контексті історичної методології короткий огляд головних теоретичних напрямів і доктрин федералізму уможливило зробити наступні висновки.

По-перше, переважна більшість концептуальних досліджень має стосунок не лише до категорії федералізму як історико-політичного феномену, а й теорії держави і права. Висновок, зроблений у їхніх межах, ілюструється прикладом історії федеративних країн, але в багатьох випадках можуть бути запозичені матеріали і з історії унітарних держав.

По-друге, стає цілком зрозумілим, що жодна з розглянутих доктрин і методологічних підходів не має абсолютного характеру, оскільки поєднує в собі елементи різних концепцій і теорій.

По-третє, розглянуті методологічні підходи до осмислення федеративної версії свідчать про наявність як спільних критеріїв оцінки, так і суттєві розбіжності, що знайшло відображення в моделях територіального, симетричного, асиметричного національного та ін. федералізму в історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федерализм: Энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 147.
2. Прудон П.Ж. Принцип федерации. – Спб., 1919. – 103 с.
3. Карапетян П.М. Федерализм и право народов. – М., 1999. – С. 4–11.
4. Яценко А. Что такое федеративная республика? – М., 1917. – С. 4.
5. Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб., 1908.
6. Элайзар Дж. Сравнительный федерализм // Полис. – 1995. – № 5. – С. 101–114.
7. Остром В. Смысл американского федерализма. – М., 1993. – С. 13–141.
8. Абдулатинов Р.Г., Болтансова Л.Ф. Опыты федерализма. – М., 1994. – С. 271 – 275.
9. Моммон А. Федерализм и национальное государство (К истории вопроса) // Полис. – 1992. – № 6. – С. 169.
10. Шабо Ж.-Л. Государственная власть // Полис. – 1993. – № 3. – С. 159–165.
11. Пернталер П. Проблемы федеративных отношений в истории // Государство и право. – 1994. – № 3. – С. 123–127.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Морозов Дмитро Олександрович – пошукувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історіографії та політології в Східній Європі другої половини XIX століття.